

Pro Philosophia Szakkollégium

2021-2022

A fantázia mint értelemműködés

Irányító tanár
dr. Szigeti Attila egyetemi adjunktus

Szakkollégista
Kirner Katalin

A fantázia mint értelemműködés

Bevezetés

Dolgozatom központi témája a fantázia, melyet az értelemműködés egyik megnyilvánulási formájaként értelmezek. Ezáltal a gondolkodás és az álom összefüggéseiben szándékszem megvizsgálni. Feltevésem szerint az álom, a gondolkodás és a fantázia az értelemműködéshez tartozik, ami annyit jelent, hogy nem csak a racionális, logikus gondolkodást illethetünk a gondolkodás fogalmával, hanem ugyanúgy az álom és a fantázia is bizonyos gondolkodási folyamat, amelyek a maguk szabályszerűségeivel rendelkeznek. A könnyebbség kedvéért ezt a tágabb, integratívabb gondolkodási formát nevezem értelemműködésnek.

A gondolkodás, fantázia és álom kapcsán azt szeretném kimutatni, hogy ezek nem annyira különálló értelmi tevékenységek, mintsem egymásba játszó mentális folyamatok. Tehát annak ellenére, hogy különböző szavaink vannak ezekre a tudati aktusokra, mégis az figyelhető meg, hogy inkább jellemzi őket az összefüggés, átfedés, egymásbefolyás. Ez különösen akkor érzékelhető, hogyha a tudat-tudattalan horizontján elemezzük őket. Például az álom tudattalan amikor megtörténik, amikor álmodunk - de reggel felkelve és visszaemlékezve folyamatosan tudatosul is. A gondolkodásnak is van olyan spektusa, amikor „heuréka” szerűen ötletünk támad egy másfajta tevékenység közben, esetleg egy megoldás egy sokat fontolgatott problémára, tehát feltételezhető emögött egy tudattalan gondolkodás is. A fantázia szempontjából domborodik ki a legjobban a tudatos és tudattalan összekötöttsége, ugyanis ha az utcán sétálva fantáziálunk („daydreaming”) nehéz szétválasztani, hogy ez tudatos vagy tudattalan aktus. De emellett persze felsorakoztathatónak látok olyan példákat, amelyek a tudatos fantázia körébe tartoznak, ez az imagináció vagy a tudattalan fantázia szintjén megemlíthetőek azok a fantazmák, amelyek társadalmi szinten működni tudnak, például hogy mit tartunk nőiesnek/férfiasnak - ezeket az általános fantazmákat pedig egyedi szituációkra vetítjük rá.

1. A tudat és a tudattalan

Ullmann Tamás a *Hogyan működik a tudattalan?* című tanulmányában a tudattalan fogalom egy másféle megközelítését ajánlja. Eszerint a tudattalanra nem gondolhatunk úgy, mint egy önálló

entitásra, mert a „Mi az?” kérdéssel egy második tudatot fabrikálunk belőle, továbbá képzetek tárházaként fogjuk fel és emellett azt erősítjük, hogy a tudattalan valamilyen oka a jelenségeknek, és a tudattalant a biológiai ösztönök határozzák meg.¹ Ehelyett ha arra kérdezzük rá, hogy hogyan működik a tudattalan, akkor ezzel azt indikáljuk, hogy a tudattalan valójában egy sajátos működésmód, tehát nincs szembeállítva a tudattal, mint az ösztönök által determinált irracionális entitás. Ezek szerint „a tudattalan sajátos *gondolkodási* formákban működik”,² tehát a tudattalan és a tudat nem egymás ellentétei,³ csupán két különbözőképpen működő rendszer. Összességében ez a tanulmány rávilágít a tudattalan félreértelmezése, amely a dualista gondolkodás eredménye.

A tudattalan működésének rávilágítására a legalkalmasabb példák az álom és a fantázia mezejéből kerülnek ki, ugyanis ezek olyan hallucinatorikus tevékenységek, amikor az éber öntudat gyengül.

2. Az értelemműködés: álom, fantázia és gondolkodás

Az egyik kiindulási pontom az, hogy az ember úgy ahogy van, egy egység, és különböző működésmódjai vannak. Gondoljunk arra, amikor valaki alszik: megváltoznak a testi funkciói, lassabb a légzése és a szívverése, nagyjából mozdulatlanul fekszik, nem észleli a külvilágot. Míg amíg ébren van mozog, máshogyan ver a szíve, észleli a környezetét. Tehát egy embernek nagyon különböző működésmódjai lehetnek, ennek ellenére ugyanaz az ember.

Az alvással analóg módon szándéksom felvázolni az ember további működésmódjait is, pontosabban az értelemműködést. Az értelemműködés mint olyan egységes, tehát az igazság keresése, a lényeg áttekintése, problémák felvázolása és megoldások meglátása – ezek irányultságukban megegyeznek. Ennek ellenére különbözőképpen valósíthatjuk meg az értelem ilyenfajta keresését, melyet az emberi alkat tesz lehetővé. Tehát amikor álmodunk, fantáziálunk vagy gondolkodunk ugyanaz az értelemkeresési folyamat zajlik le, csak más működésében. Gondoljunk arra, hogy biológiai testünk is sokféleképpen tud működni, s könnyen elfogadhatóvá válik, hogy tudatunk is hasonlóan rugalmas, változékony.

Ehhez hasonlóan a tudat és tudattalan viszonyában szándéksom vizsgálni a három értelemműködést. A feltételezésem az, hogy a tudat és a tudattalan nem két különálló, erősen

¹Ullmann Tamás: Hogyan működik a tudattalan? In: *Kellék* (szerk. Györgyjakab Izabella), Pro Philosophia Alapítvány, Kolozsvár, 2016, 152.

² Uo. 154. oldal

³ Uo. 155. oldal

elhatárolható entitás. Ennek a megnyilvánulását a tudatműködésekben lehet vizsgálni, én elsődlegesen pedig a fantáziát veszem alapul, mert ebben mutatkozik meg legerősebben a kettőnek az összejátszása. Vagyis a nappali szcenikus álmodozás során a tudat és tudattalan viszonya harmonikus, egyik sem dominánsabb a másiknál. Ez az álom és a fókuszált gondolkodás esetében máshogy van, bár ott is megfigyelhetőek mind tudattalan, mind tudatos szabályok, viszont jellemzően az egyik dominánsabb – az álom esetében a tudattalan, a fókuszált gondolkodás esetében pedig a tudatos. Erre a kontinuumra még kitérek a dolgozatom hátralevő részében.

3. A fantázia

3.1. A képzelet felosztása: imagináció és fantázia

A fantázia kapcsán elsődlegesen különbséget kell tennünk a fantázia és az imagináció között: „A képzelet széles értelemben vett mezejét ezért feloszthatjuk intencionális és nem intencionális képzeletre. Az előbbit hívhatjuk imaginációnak, szerkezete ugyanis az objektíváló aktusokéval mutat rokonságot, körülírható tárgya van és hasonlít a képtudathoz. A másodikat pedig nevezhetjük szűkebb értelemben vett fantáziának, amelynek nincs világos intencionális tárgya, tehát egyrészt nem nevezhető objektíváló intencionális aktusnak, másrészt erősen kötődik az affektivitásokhoz, amennyiben gyakran a vágy képei, a félelem képei, a szégyen és büszkeség képei jelennek meg a fantáziában - mindannyiszor erős affektív töltettel. Az imagináció tudatos és akaratlagos elképzelése egy nem észlelhető tárgynak, a fantázia viszont szabadon lebegő képek váltakozása, alapvetően a nappali álmodozáshoz hasonlóan.”⁴

Dieter Lohmar ugyanezt a felosztást alkalmazza, annyi fogalmazásbeli különbséggel, hogy a fantáziát nevezi meg a gyenge fantazmaták által, míg az erős fantazmaták az intencionális képzettartalmak.

Ezzel a különbségtétellel ezek a szövegek új értelmezési lehetőségeket nyitnak meg, ugyanis a képzeletnek nem csak a képi jellegére fókuszálnak. Ez azért is termékeny, mert kérdéses az, hogy egyáltalán mennyire látunk képeket az imagináció során, továbbá mivel a

⁴ Ullmann Tamás: *Az értelem dimenziói*. Könyvpont Kiadó – L'Harmattan, Budapest, 2012, 137.

fantázia nem egy statikus állapot, a folyamatszerűsége által feltárulkozik benne a tudat és a tudattalan viszonya is.

3.2. A fantázia evolucionista megközelítése

Dieter Lohmar szerint a képzeletünk fontos szerepet játszik az észlelésben, de a gyenge fantazmák felül vannak írva az érzékek által. Megkülönbözteti az erős és gyenge fantazmákat, előbbi az intencionális képzelet tárgya, míg utóbbi a fantazmatikus önaffekció terméke. Ebben az elképzelésben a szcenikus fantazma a nyelvi gondolkodással ellentétben nem alkalmas arra, hogy kommunikáljuk őket.⁵

Egy másik kutatásában Lohmar a nem-nyelvi gondolkodásra fókuszál. Ennek eszköze a nappali álmodozás (*daydreaming*), amely elsődlegesen egy problémamegoldó funkciót lát el, működésében pedig alapul veszi az előzőleges tapasztalatokat az elkövetkezendő események felvázolásában. Tehát a nappali álmodozás evolúciós értelemben megelőzi a gondolkodást, amelyet Lohmar azzal támaszt alá, hogy ez nem nyelvi.⁶ Felveti azt, hogy az a logika, amelyet mi standardnak veszünk, nem feltétlenül kell érvényes legyen az összes gondolkodásmódra. A nyelvi gondolkodásra azért jellemző, mert ez magába foglalja a kommunikálhatóságot.⁷ Egy fontos párhuzam az, hogy amíg Lohmar a nyelvet kognitív jelentések hordozójának tartja,⁸ addig a fantazmák a kognitív tartalmak reprezentációjaként funkcionálnak.⁹ A fantázia és a gondolkodás különbözőségét azzal a példával érzékelteti, amelyet az empirista pszichológiai kutatások hoznak fel, miszerint a felnőtt férfiak néhány percenként gondolnak a szexre, viszont ez a gondolkodási mód nem konceptuális/fogalmi.¹⁰

Mindennek ismeretében az a kérdés vetődik fel, hogy nem-e beszélhetünk nyelvi fantáziáról, és egyáltalán az értelemműködésben elválasztható-e a nyelviség és képiség. Először is ha ennyire élesen elhatároljuk a gondolkodást és fantáziát, továbbá az előbbihez a nyelvet, míg az utóbbihoz a képeket rendeljük, akkor ezzel kizárjuk az értelemműködés komplexitásának

⁵ Dieter Lohmar: The function of Weak Phantasy in Perception and Thinking. In: *Handbook of Phenomenology and Cognitive Science*. 169.

⁶ Dieter Lohmar: Psychoanalysis and the Logic of Thinking Without Language. How Can We Conceive of Neurotic Displacement, Denying, Inversion etc. as Rational Actions of the Mind? In: *Founding Psychoanalysis Phenomenologically*. 150.

⁷ Uo. 153.

⁸ Uo. 156.

⁹ Uo. 158.

¹⁰ Uo. 159.

megértését. Az álom, fantázia és gondolkodás valóban különbözőképpen nyilvánul meg, viszont egyazon irányultságúak, ezért természetükben inkább hasonlóak, több átfedés van közöttük, és nem oszlik meg bennük az ember. Ezt arra értem, hogy egyik értelemműködéshez sem lehet kizárólag egy meghatározott értelemdimenziót hozzárendelni, például a fantáziához a képiséget, a gondolkodáshoz pedig a nyelvet, hiszen ezzel olyan határt húznánk két értelemműködés közé, amely nem indokolt. Gondoljunk arra, hogy miért zárnánk ki a nyelvi fantáziálást. Például a daydreaming természete alapján, mikoris egy szituációt újból és újból elképzelünk, ennek az eseménynek lehet fontosabb a nyelvi dimenziója, amikor azt képzeljük, hogy magunkkal vagy másokkal beszélgetünk.

Lohmar a fantázia működését a típusokhoz köti, típus alatt pedig egy-egy ideát ért, amihez egy bizonyos tartalom tartozik, viszont nem csak általános típusokról beszél, hanem szinguláris dolgok típusairól is, például egy barátunk típusa, amely magába foglalja a vele kapcsolatos észlelési tapasztalatokat, megjelenését. Ez a típus különböző észlelési tapasztalatok összessége, és a hasonlóság alapján képesek kapcsolódni. Mindennek a könnyed felfogásában a fantázia segít. Továbbá pedig ez a tipizáló gondolkodás mindig jelen van a tudati működésben. A másik példa a levélolvasás, amikor olvasás közben a belső hang a levélíró személy hangján szólal meg. Ugyanígy a telefonbeszélgetés közben is el tudjuk képzelni a másik gesztusait.

Lohmar arra a következtetésre jut, hogy minden észleletünkben jelen vannak fantazmaták, csak ezek felülíródnak az érzékszervek nyújtotta tapasztalat által. Ez a felismerés megváltoztathatja a tudat és tudattalan viszonyának felfogását. Ugyanis ha a fantazmaták mindig jelen vannak, csupán felülíródnak, ez továbbvezethető arra, hogy a tudattalan sem úgy jelenik meg, mint egy elfojtott, de néha feltörő, ösztönszerű mód, amely átveszi a tudatos ember feletti irányítást, és akaratán kívülesően befolyásolja a cselekedeteit. Ha Lohmar meglátásait követjük, akkor pontosan oda jutunk el, hogy a tudattalan és a tudat egyszerre létezik az emberben, és a kettő közötti dinamikát inkább úgy lehetne jellemezni, mint közös működést. Természetesen nem hagyjuk figyelmen kívül azt, hogy bizonyos esetekben egyik vagy másik erőteljesebben irányít, viszont a tudati működés sosem teljesen homogén. Még a szélsőségesebb mentális állapotok esetében is a kettős irányítás jellemző, például az álom – amely teljesen tudattalannak tűnik – is egy elsődleges folyamaton megy keresztül, amikor éber állapotban visszaemlékszünk rá és artikuláljuk azt, továbbá a gondolkodásban – amelyet általában a tudathoz sorolunk – a kreatív ötletek megjelenése is feltételezi a tudattalan működését a háttérben. Vagyis Lohmart követve azt

mondhatjuk, hogy függetlenül attól, hogy éppen melyik tudatműködésünk a dominánsabb, a másik nem inaktív, hanem végzi a maga szabályai szerint az élethelyzetek értelmezését, és ezek nem rögzítettek, tehát a két működésmód egymásbajátszik, továbbá könnyedén váltakozik, hogy melyik szabályrendszer érvényesül elsődlegesen.

Ennek ellenére ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy mindenképp meghatározható a dominánsabb működésmód, amelyre a fantázia, a nappali álmodozás a rávilágító példa. Ez mutatja meg azt, hogy bár a tudat és a tudattalan két különböző működésmód, mégis képesek egymásbajátszani, átfedéseket teremteni és mindenekelőtt az embert és az emberi pszichét nem meghasítják, hanem kidomborítják a változékonyságát és sokféleségét. A tudattalannal való ilyenfajta gondolkodás elsődlegesen nem patologizáló jellegű, tehát nem is a rendellenességekben vizsgáljuk a kérdéskört, hanem a fantáziában, amely mindennapi, általános tapasztalat. Ezzel a tudattalannal már nem csak a traumák és fixációk kontextusában érvényesül, ami elvezethet a tudattalannal való helyes gondolkodásig.

3.3. A fantazmatikus önaffekció

Ullmann Tamás Lohmarra reagálva beszél a fantazmatikus önaffekció fogalmáról, ugyanis ha a fantáziát nem szűkítjük le a gyenge fantazmatikus objektíváló, intencionális képzetműködésére, akkor nem csak képeket fantáziálhatunk, hanem érzéseket és érzeteket is.¹¹ Ez történik például a zenehallgatáskor is, amikor se nem képi, se nem nyelvi módon fantáziálunk, mégis érzelmeket tudunk átélni a zenehallgatáskor, ilyenkor önaffektív módon jönnek létre ezek az érzelmek. Ez a megközelítési mód a fantáziát már nem csak problémamegoldási funkcióként tekinti, hanem az érzelmek kialakulását és működését is magyarázza.

A fantazmatikus önaffekció esetén vizsgálva az értelemműködést arra a következtetésre juthatunk, hogy a gondolkodási folyamatok nem csupán a megszokott racionális, logikus módon működhetnek, hanem igenis lényeges az érzelmekkel való gondolkodás. Ezt erősíti az is, hogy a nappali szcenikus álmodozás folyamatok ugyanazt az eseményt repetitíven képzeljük el, tehát mindig apró változtatásokkal éljük át. A daydreaming pontosan a fantazmatikus önaffekció kapcsán működőképes, ugyanis ebben az esetben folyamatosan az érzelmeink átélése, tesztelgetése történik. Tehát elképzelünk egy szituációt többször, amelyen mindig módosításokat

¹¹ Ullmann, *Az értelem dimenziói*. 140.

végzünk a fantáziánk által, például megváltozik a mi szerepünk, a fantáziánk többi szereplője másféleképpen reagál, és itt a döntéshozatal az érzelmekre alapoz, hogy hogyan is érezzük magunkat ezekben a megkreált szituációkban. Természetesen ez a döntéshozatal nem feltétlenül tudatos, a fantázia során átélt érzelmek képesek arra az irányvonalra terelni, amelyet a fantáziánkban pozitívnak éltünk meg.

Ugyanez a kérdés a tudat és tudattalan kapcsolatára is rávetíthető. Azt nehéz meghatározni és elválasztani, hogy a nappali scenikus álmodozás folyamán pontosan hol húzódik a határ a tudat és a tudattalan működése között, hiszen mindkét működésmód jellemzi azt. Ha az önaffektivitás szempontjából vizsgáljuk a kérdést, akkor a tudattalan működésmódok hangsúlyozódnak ki. Ez abban nyilvánul meg, hogy az előzőleges tapasztalatok által egy tipizált módon egy lehetséges kimenetelt, vagyis az események alakulását próbálja kiszámítani a fantáziáló egyén, viszont elmondható minden olyan eseményről, amely a fantáziálás tárgyává lett, hogy ezek érzelmileg meghatározó jelentőségűek. Tehát annak ellenére, hogy lehetetlen vállalkozásnak tűnik az érzelmekről precízen, racionálisan, kiszámító módon gondolkodni – itt mégis beszélhetünk a háttérben meghúzódó, tudattalan gondolkodásról. Visszacsatolva Ullmann tudattalan értelmezéséhez, itt szintén jelen van egy tudattalan gondolkodás, amely nem az ésszerű tudattal van szembeállítva, hanem megvannak a maga szabályszerűségei. Vagyis a nappali scenikus fantáziálás során bár nagyjából tudatában vagyunk annak, hogy mit képzelünk el, ennek ellenére mégis úgy tűnik, hogy a háttérben munkálkodik egy tudattalan folyamat, amely a maga sajátos logikájával az újból és újból kissé modifikáltan ismétlődő képzeleteseményeket elemzi, esetlegesen irányítja, tehát meghatározza az repetitív fantázia újabb irányvonalát.

Következtetések

A fantázia rávilágít a tudat és a tudattalan egyszerre történő működésére. A nappali scenikus álmodozás struktúrája magába foglalja mind a tudatos, mind a tudattalan működésmódokat, ami bár a többi értelemműködésre is jellemző, ennél sokkal látványosabb megnyilvánul. Mindez azért fontos, mert ezáltal megérthető, hogy a tudat és a tudattalan nem két ellentétes és szélsőséges állapot, hanem egymás szabályzataiba átívelő történések. A fantáziát továbbá jellemzi a problémamegoldó funkció, viszont az érzelmek csatornázásában is szerepet játszik. A fantazmatikus önaffekció által érzéseket, érzeteket fantáziálunk, melyek nem csak az empátiáért

felelősek, hanem a mindennapi érzelmek feldolgozásában, kategorizálásában is. A fantázia működése alapvetően tipizáló, tehát általánosságokat keres és hasonlóságokat köt össze annak érdekében, hogy a múltbéli tapasztalatok által a jövőbeli eseményekre felkészüljön. Ezt a típusokat létrehozó gondolkodásmódot a fantázia repetitív jellegéből nyeri, mely alapján egy eseményt több megvalósulási lehetőségében is feldolgoz.

Könyvészet

Lohmar, Dieter: The function of Weak Phantasy in Perception and Thinking. In: *Handbook of Phenomenology and Cognitive Science*. pg. 159–177.

Lohmar, Dieter: Psychoanalysis and the Logic of Thinking Without Language. How Can We Conceive of Neurotic Displacement, Denying, Inversion etc. as Rational Actions of the Mind? In: *Founding Psychoanalysis Phenomenologically*. 149–165.

Ullmann Tamás: Hogyan működik a tudattalan? In: *Kellék* (szerk. Györgyjakab Izabella), Pro Philosophia Alapítvány, Kolozsvár, 2016, 143–176.

Ullmann Tamás: *Az értelem dimenziói*. Könyvpont Kiadó – L'Harmattan, Budapest, 2012